

Σοφία Βούρη*

Παναγιώτης Γατσωτής**

Ζητήματα διδασκαλίας της Ιστορίας στην Ελλάδα. Αδράνεις και καινοτομίες στο σχολικό εγχειρίδιο για το μάθημα «Ιστορία Γενικής Παιδείας» της Γ' Λυκείου (2007)¹

Περίληψη

Η ιστορική συγκυρία της μετα-σοβιετικής εποχής επηρέασε το καθεστώς συγγραφής και το περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων του μαθήματος της Ιστορίας στις χώρες των Βαλκανίων, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας, όπου μία νέα «γενιά» σχολικών βιβλίων εισήχθησαν διδοχικά στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση κατά τα έτη 2006-2007. Τα βιβλία αυτά κινούνται μεν προς την κατεύθυνση της «νέας ιστορίας», ιδιαίτερα όσον αφορά την ενσωμάτωση πλούσιου γραπτού και εικονιστικού διδακτικού υλικού, χωρίς ωστόσο να έχουν απεμπολήσει πολλά από τα χαρακτηριστικά της παραδοσιακής, εθνοκεντρικής και ιστορικιστικής αντίληψης περί σχολικής ιστοριογραφίας. Οι συγγραφείς του παρόντος άρθρου επιλέγουν ως αντικείμενο μελέτης το πιο πρόσφατο (δηλαδή το τελευταίο στην προαναφερθείσα σειρά σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας) βιβλίο του μαθήματος της Ιστορίας Γενικής Παιδείας της Γ' Λυκείου. Στην ανάλυση του περιεχομένου αξιοποιούνται μερικές από τις ποσοτικές και ποιοτικές μεθόδους που εφαρμόζονται διεθνώς στον τομέα της έρευνας των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας. Τα στοιχεία που παρουσιάζονται αναφορικά με το εξεταζόμενο βιβλίο δείχνουν την συνύπαρξη, 1^{ον}) καινοτομικών στοιχείων, όπως είναι η ανάδειξη του ευρωπαϊκού και διεθνούς πλαισίου του ελληνικού ιστορικού γίγνεσθαι, και το πλούσιο – αν και μονομερές, ίσως και αναξιοποίητο – διδακτικό υλικό του, 2^{ον}) πολλών χαρακτηριστικών της σε σημαντικό βαθμό παραδοσιακής εθνοκεντρικής αντίληψης για τη σχολική ιστοριογραφία, όπως είναι η έμφαση στην πολιτική, τη διπλωματία, τα στρατιωτικά γεγονότα, η

* Καθηγήτρια στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

** Διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Αιγαίου

¹ Κολιόπουλος, Ι. – Σβολόπουλος, Κ. – Χατζηβασιλείου, Ε. – Νημάς, Θ. – Σχολινάκη-Χελιώτη, Χ. (2007: 1^η έκδοση). *Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα). Γ' τάξη Γενικού Λυκείου και Δ' τάξη Εσπερινού Λυκείου Γενικής Παιδείας*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β. Πρβλ. των ιδίων, *ό.π. Βιβλίο του εκπαιδευτικού*.

ηρωολατρική προσέγγιση, η απουσία αντιπαραβαλλόμενων απόψεων, ιδιαίτερα σε επίμαχα ζητήματα, που προσεγγίζονται μάλλον με όρους πολιτικής ορθότητας, καθώς και η πρόκριση του επιβεβαιωτικού ρόλου των «πηγών».

Λέξεις κλειδιά: Σχολική ιστοριογραφία, «νέα ιστορία», ελληνοκεντρισμός, γεγονοτολογία, πολιτική ορθότητα

History Didactics in Greece. Inertia and innovation in the school textbook (2007) of the subject “History of General Education” of the 3rd Class of Higher Secondary Education (Lycée).

Abstract

The historical conjunction of the post-soviet era has changed the regime under which the history school textbooks of the Balkan countries were written, as well as their content. In Greece, a new generation of school textbooks was introduced, successively, in the primary and the secondary education during the years 2006-2007. These books incorporate many of the characteristics of the “new history”, especially regarding the inclusion of rich, supplementary, written and pictorial, didactic material, yet without abolishing many of the characteristics of the traditional, ethnocentric, and historicizing conception of school historiography. The authors of this article select as their object of study the more recent (i.e. the last in the above-mentioned succession of school history textbooks) textbook of the general education’s history subject of the 3rd class of Lyceum. Proceeding in the Content Analysis, the authors turn to some of the quantitative and qualitative methods of research, which are also used internationally, in the field of school history textbooks’ research. The findings of their research support the view that in the book under question coexist: 1st) a few powerful new elements, such as the good use of the European and the international context in explaining the developments in Greece, as well as the rich –although one-sided, and probably not properly used– didactic material, 2nd) with many traditional, ethnocentric characteristics, such as the overemphasis on political, diplomatic, and military history, especially on the factual level, the “heroic” approach, the relative absence of contrasting evidence, the approach of traumatic, debated, or dividing themes through the

lenses of political correctness, as well as the confirmatory / documentary use of the historical evidence.

Key words: School historiography, “New History”, ethnocentrism, factualism, political correctness

Η συζήτηση για τα σχολικά βιβλία ιστορίας στο χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης αναζωπυρώθηκε αμέσως μετά την κατάρρευση των καθεστώτων του σοβιετικού συνασπισμού και τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας το 1991 – συμπίπτει μάλιστα με την περίοδο συγκρότησης της Ενωμένης Ευρώπης, όταν άλλαξε άρδην το θεσμικό πλαίσιο με την εφαρμογή των αρχών του διεθνούς δικαίου για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις μειονότητες και η διδασκαλία της ιστορίας τέθηκε σε νέα βάση². Κατά τη διάρκεια της μεταβατικής πενταετίας 1991-1996, υπό την πίεση των πολιτικών και κοινωνικοοικονομικών αδιεξόδων, τα μετασχηματιζόμενα κράτη της Βαλκανικής οδήγησαν τη σχολική ιστοριογραφία στο άλλο άκρο: στην αναβίωση του εθνικιστικού λόγου (Βούρη, 1997· Κωνσταντακοπούλου, 2000, σ. 108). Η προοπτική, όμως, ένταξης των βαλκανικών κρατών στη μεγάλη ευρωπαϊκή οικογένεια επέβαλε τον αναπροσδιορισμό της σχέσης τους με την Ευρώπη και την αποδοχή των ευρωπαϊκών όρων και θεσμών. Αναγκαστικά, οι εθνικιστικοί τόνοι χαμήλωσαν και τα αναθεωρημένα βιβλία ιστορίας της πρώτης περιόδου 1991-1995 συγγράφηκαν εκ νέου. Μετά το 1996, πρώτη η Βουλγαρία, έπειτα η Ρουμανία και η πρώην γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας άμβλυναν το εθνικιστικό περιεχόμενο των «εθνικιστικών» σχολικών βιβλίων ιστορίας με την απάλειψη αρνητικών αναφορών, τη βελτίωση της εικόνας των όμορων λαών, την τήρηση ισόρροπης στάσης σε σχέση με τα ευαίσθητα εθνικά / πολιτικά θέματα, την αποφόρτιση (ιδεολογική και συναισθηματική) των συγκρουσιακών θεμάτων και τον εμπλουτισμό των περιεχομένων διδασκαλίας με θέματα από την κοινωνική και οικονομική ιστορία, καθώς και από την ιστορία της Τέχνης και του Πολιτισμού. Έμφαση δόθηκε στη νεότερη και σύγχρονη ιστορία, όπου, παρά τις διορθωτικές επεμβάσεις, συντηρούνται τελικά τα δομικά χα-

² Για τις δύο σχετικές με το θέμα οδηγίες του Συμβουλίου της Ευρώπης (1283/1996 και 1880/2009), βλ. Κόκκινος, 1998, σ. 443-452· Κόκκινος – Μαυροσκούφης – Γατσωτής – Λεμονίδου, 2010, σ. 249-255.

ρακτηριστικά της παραδοσιακής εθνικής ιστοριογραφίας – κυρίως στην περίπτωση της ΠΓΔΜ και πολύ περισσότερο της Αλβανίας παρά τους ισχυρισμούς της αλβανικής ηγεσίας ότι έχει βελτιωθεί η σχολική ιστορία³.

Στην Ελλάδα, μια χώρα που ανήκει εδώ και πολλά χρόνια στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η ανανέωση των σχολικών βιβλίων, που ξεκίνησε δειλά μετά τη μεταπολίτευση του 1974 και πραγματοποιήθηκε ουσιαστικότερα στη δεκαετία του 1980, στα πλαίσια της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης (1981-1985) της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ, συνεχίστηκε με την αναμόρφωση των Αναλυτικών προγραμμάτων, του συστήματος συγγραφής και την έκδοση το 2007 νέων βιβλίων ιστορίας τόσο της πρωτοβάθμιας όσο και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Τη χρονιά αυτή η έντονη διαμάχη που ξέσπασε στην Ελλάδα – με αφορμή το βιβλίο της Στ' Δημοτικού «Στα Νεότερα και τα Σύγχρονα Χρόνια» της συγγραφικής ομάδας με επικεφαλής τη Μαρία Ρεπούση⁴, προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις, με παρεμβάσεις στον Τύπο και στο Διαδίκτυο, που οδήγησαν τελικά στην απόσυρσή του και στην επαναφορά τού παλαιού «προβληματικού» βιβλίου το οποίο και παραμένει μέχρι σήμερα στα σχολεία. Είναι φανερό ότι ιδεολογικές / νοοτροπιακές αγκυλώσεις και πολιτικοί θεσμοί εξακολουθούν να καθορίζουν μέχρι σήμερα την παραγωγή και διακίνηση της ιστορικής γνώσης στη χώρα μας. Τα αποτελέσματα των συνθηκών αυτών είναι ορατά στα νέα βιβλία ιστορίας, τα οποία χαρακτηρίζονται, άλλα σε μεγαλύτερο και άλλα σε μικρότερο βαθμό, από παραλείψεις, αποσιωπήσεις, παραποιήσεις, αντιφάσεις, ιδεολογική μονομέρεια ή ιδεολογική σύγχυση, καθώς ταλαντεύονται ανάμεσα στην παραδοσιακή και τη νέα αντίληψη για την ιστορία, ανάμεσα στον εθνοκεντρισμό και τον ευρωκεντρισμό, αλλά και ανάμεσα στην αξίωση για επιστημονική ορθότητα και το δόγμα της πολιτικής ορθότητας.

³ Για μία κριτική επισκόπηση των αφηγήσεων περί ιστορικού παρελθόντος που εμφανίστηκαν στα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος της Ιστορίας στις χώρες της Βαλκανικής μετά την κατάρρευση του «Υπαρκτού Σοσιαλισμού», βλ. Κουλουρί, 2002. Ειδικότερα για τις εξελίξεις στη σχολική ιστοριογραφία της Αλβανίας βλ. Βούρη, 2003, σ. 45-48, 50.

⁴ Το βιβλίο αυτό, παρά τις αδυναμίες που του προσάπτουν, είναι μια αξιόλογη απόπειρα σύμπλευσης με τα ευρωπαϊκά πρότυπα και εφαρμογής των νέων μεθόδων και πρακτικών μάθησης. Για μερικές – επιλεγμένες και σχετικά σύντομες – προσεγγίσεις της διαμάχης στην Ελλάδα αναφορικά με την απόσυρση του εν λόγω επίμαχου βιβλίου, σε συνεξέταση με άλλες παρόμοιες περιπτώσεις στο παρελθόν, βλ. Nakou & Apostolidou, 2010· Repoussi, 2009· Repoussi, 2007· Kokkinos & Gatsotis, 2008. Ένα «χρονικό της δημόσιας διαμάχης» για το εν λόγω σχολικό εγχειρίδιο είναι προσβάσιμο ηλεκτρονικά στο: http://users.auth.gr/~marrep/PS_REPOUSI/EL/xroniko/index.htm [Μάρτιος 2011].

Αντιπροσωπευτικό δείγμα ιδεολογικών, επιστημολογικών και ιστοριογραφικών αντιστοιχιών, που αποδυναμώνουν την παιδαγωγική αποτελεσματικότητα της παρεχόμενης ιστορικής γνώσης, αποτελεί το βιβλίο ιστορίας της Γ' Λυκείου των Κολιόπουλου – Σβολόπουλου κ.ά., *Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου Κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)*, που κυκλοφόρησε το φθινόπωρο του 2007 (λίγο πριν από τις τότε εκλογές). Είναι προϊόν ανάθεσης και όχι διαγωνισμού. Αντικατέστησε το 2002 το βιβλίο του Γ. Κόκκινου (και άλλων), που αποσύρθηκε προτού κυκλοφορήσει στα σχολεία.⁵ Το εξεταζόμενο βιβλίο της Γ' Λυκείου δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο επιστημονικής έρευνας μέχρι σήμερα, εάν εξαιρεθούν κάποια κείμενα ιστορικών στον Τύπο ή παρεμβάσεις ενώσεων εκπαιδευτικών στο Διαδίκτυο, και αυτό είναι ένας από τους λόγους που το επιλέξαμε για κριτική επισκόπηση με βάση τη μέθοδο ανάλυσης περιεχομένου (ποσοτικής και ποιοτικής).

Για την ερευνητική προσέγγιση, τον εντοπισμό και την κατηγοριοποίηση των χαρακτηριστικών του εξεταζόμενου βιβλίου βασιστήκαμε στη διάκριση μεταξύ των δύο ιστοριογραφικών παραδειγμάτων: (α) της «παραδοσιακής» και (β) της «νέας» ιστορίας. Τα χαρακτηριστικά τους μπορούν να συνοψιστούν, αντιστικτικά, ως εξής: Από την μία πλευρά, (1) η «νέα» ιστορία διακρίνεται για την ολική, σφαιρική ή πολυδιάστατη προσέγγιση των ανθρωπινων δραστηριοτήτων. (2) Εστιάζει στις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές δομές του ανθρώπινου γίνεσθαι, χωρίς όμως να παραβλέπει το «επιφανειακό» επίπεδο των γεγονότων. (3) Διερευνά ερωτήματα που ξεπερνούν κατά πολύ τα στενά πλαίσια της εθνοκεντρικής ιστορίας. (4) Θέτει σε ίση –ή / και ανώτερη– βάση την ιστορική ανάλυση σε σύγκριση με την ιστορική αφήγηση. (5) Ενδιαφέρεται για τις τομές, τις ρήξεις, χωρίς να παραβλέπει και τις συνέχειες, ιδιαίτερα της μακράς διάρκειας. (6) Δίνει έμφαση στη συνεχή καινοτομία και αναθεώρηση των χρησιμοποιούμενων επιστημολογικών και μεθοδολογικών εργαλείων, εγκαταλείποντας το θετικιστικό παράδειγμα προς όφελος της πολυπρισματικότητας. (7) Στο επίπεδο της διδακτικής και αναφορικά με τους σκοπούς της ιστορικής μάθησης, η διδακτική της «νέας» ιστορίας επιδιώκει την ισορροπία μεταξύ δηλωτικής και διαδικαστικής γνώσης, σε συνδυασμό με την καλλιέργεια μεταγνωστικών δεξιοτήτων, αξιοποιεί τις νέες τεχνολογίες και συνδέει την ιστορική παιδεία με την ιδιότητα του πολίτη εκείνου που πρόκειται να ζήσει σε

⁵ Στη θέση του γνωστού σε πολλές γενιές μαθητών και καθηγητών εγχειριδίου των Σκουλάτου – Δημακόπουλου – Κόνδη, *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη...* (1^η έκδοση το 1981-1982).

μια πλουραλιστική, δημοκρατική και πολυπολιτισμική παγκόσμια κοινωνία. (8) Στο επίπεδο της διδακτικής, επίσης, η «νέα» ιστορία αντιμετωπίζει τις πηγές ως επεξεργάσιμα (worklike) ίχνη, monumenta ή μνημεία που επιδέχονται κριτική ερμηνεία. Από την άλλη πλευρά, η «παραδοσιακή» ιστοριογραφία: (1) Δίνει έμφαση στην αφήγηση. (2) Εστιάζει στην εθνοκεντρική ιστορία. (3) Συλλαμβάνει με θετικιστικούς όρους το έργο του ιστορικού. (4) Δίνει έμφαση στο γεγονοτολογικό επίπεδο, ιδιαίτερα στις πολιτικές, διπλωματικές και στρατιωτικές εξελίξεις, στο βίο και στην πολιτεία των «μεγάλων ανδρών». (5) Ενδιαφέρεται μάλλον για τις γενεαλογικού τύπου συνέχειες, παρά για τις διαφορές και τις αποκλίσεις. (6) Υποτιμά την σημασία της «διαδικαστικής» γνώσης, δηλαδή της ανάπτυξης αναλυτικών και κριτικών νοητικών ικανοτήτων στους μαθητές, ενώ προκρίνει, αντίθετα, την μετάδοση ενός σώματος [corpus] γνώσεων. (7) Στο επίπεδο της διδακτικής και αναφορικά με τους σκοπούς της ιστορικής μάθησης, η παραδοσιακή σχολική ιστοριογραφία δίνει έμφαση στα γνωστικά περιεχόμενα (δηλωτική γνώση), στη «μεταβίβαση» του πολιτισμικού κεφαλαίου με βάση την επίσημη εκδοχή της διδακτέας ιστορικής γνώσης, ενώ συνδέει την ιστορική παιδεία με την ιδιότητα του πολίτη-μέλους μιας εθνοκεντρικής κοινωνίας. (8) Στο επίπεδο της διδακτικής, επίσης, οι πηγές αντιμετωπίζονται περισσότερο ως documenta, ως τεκμηριωτικό (documentary) υλικό⁶.

Λαμβάνοντας υπόψη την παραπάνω διάκριση, διερευνήσαμε –αξιοποιώντας συνδυαστικά ποσοτικές και ποιοτικές μεθόδους προσέγγισης⁷, που παρουσιάζονται αναλυτικά στη συνέχεια, ποια από τα στοιχεία του βιβλίου υπάγονται στο πρώτο ή στο δεύτερο ιστοριογραφικό παράδειγμα. Στόχος μας ήταν να διασαφηνίσουμε και να αξιολογήσουμε τις επιλογές των συγγραφέων –κατά κύριο λόγο– σε επίπεδο περιεχομένων, ερμηνευτικής προσέγγισης και διδακτικής μεθοδολογίας. Πιο συγκεκριμένα, διερευνήσαμε το ποσοστό των σελί-

⁶ Βλ. Κόκκινος, 2006, σ. 20-21. Ρεπούση, 2004, σ. 251-257. Husbands – Kitson – Pendry, 2003, σ. 12. Burke, 1991, σ. 1-23. Για την διδακτική της «νέας ιστορίας» βλ. Σκούρος, 1991. Ρεπούση, 2004, σ. 279-360. Για την διάκριση μεταξύ «τεκμηριωτικών» (documentary) και «ποιητικών» (worklike) πλευρών των κειμένων (κατ' επέκταση και των ιστορικών «πηγών») βλ. La Capra, 1996, σ. 76-78.

⁷ Οι μέθοδοι ανάλυσης περιεχομένου που αξιοποιούνται στην έρευνα των σχολικών εγχειριδίων συνδυάζουν ποσοτικές και ποιοτικές προσεγγίσεις, για να διερευνήσουν το βασικό αφηγηματικό κείμενο, το περιεχόμενο, τα γραπτά και εικονιστικά παραθέματα, το συνοδευτικό διδακτικό και υποστηρικτικό υλικό, αλλά και τις διασυνδέσεις του εξεταζόμενου βιβλίου με το αναλυτικό πρόγραμμα και την διδακτική πράξη, με άλλα σχολικά βιβλία και επιστημονικά συγγράμματα, για να διερευνήσουν τις σχετικές με αυτό εκτιμήσεις μαθητών και εκπαιδευτικών, τις αντιδράσεις της κοινής γνώμης, για να το αντιπαραβάλουν με εναλλακτικό υλικό, δημοσιευμένο στο διαδίκτυο ή αλλού κ.ά. Με λίγα λόγια, στη διάθεση του ερευνητή τίθεται ένα ευρύ, πολυσχιδές και πολυτροπικό σύνολο αναλυτικών εργαλείων (Ανδρέου, 2008. Μπονίδης, 2004).

δων που αφιερώνονται στη διπλωματική, πολιτική, στρατιωτική, κοινωνική-οικονομική και πολιτισμική ιστορία, στην ελληνική ιστορία και στις υποδιαίρεσεις της, στα εθνικά κινήματα των Βαλκανικών λαών. Συνδυάζοντας ποιοτικές και ποσοτικές προσεγγίσεις, διερευνήσαμε τις επιλογές των συγγραφέων ως προς την παρουσίαση ηγετικών προσωπικοτήτων, ως προς την καταλληλότητα και τις συνυποδηλώσεις του γλωσσικού μέσου, καθώς και ως προς την επάρκεια του υποτιτλισμού μιας κατηγορίας εικόνων, των προσωπογραφιών. Επιπλέον, εστίασαμε στο είδος των ερωτήσεων – ασκήσεων που τίθενται στο τέλος των διδακτικών ενοτήτων και διερευνήσαμε το είδος των αναμενόμενων απαντήσεων. Οι ερευνητικές αυτές τομές στηρίχθηκαν στο υλικό του υπό εξέταση βιβλίου και έγιναν από τη σκοπιά των διακριτών χαρακτηριστικών μεταξύ των δύο ιστοριογραφικών παραδειγμάτων, της «παραδοσιακής» και της «νέας» ιστορίας, ώστε να επισημανθούν τα χαρακτηριστικά του βιβλίου που έκλιναν προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση.

Ποσοτική ανάλυση περιεχομένου

Το νέο εγχειρίδιο ιστορίας της Γ' Λυκείου προσεγγίζει όψεις της νεότερης και σύγχρονης ευρωπαϊκής, παγκόσμιας και ελληνικής ιστορίας από το 1815 έως σήμερα. Το περιεχόμενό του δομείται σε επτά κεφάλαια που εκτείνονται σε 253 σελίδες συνυπολογίζοντας τους Πίνακες χρήσιμων ονομάτων, το Γλωσσάριο ειδικών όρων και τη Βιβλιογραφία. Μόνο τα 7 κεφάλαια μαζί με τις συνοδευτικές εικόνες, ασκήσεις και πηγές αναπτύσσονται σε 231 σελίδες.

Για να αποτυπώσουμε τις γενικές τάσεις του νέου βιβλίου εφαρμόσαμε τη μέθοδο της ποσοτικής ανάλυσης περιεχομένου, με μονάδα καταγραφής το συνολικό κείμενο, δηλ. τη μελέτη των κεφαλαίων ή ενοτήτων ως συνόλου. Λαμβάνοντας υπόψη, προπάντων, τις διαφορές στο επίπεδο της θεματικής εστίασης ανάμεσα στη σκοπιά της «παραδοσιακής» και της «νέας» ιστορίας, καθώς και τον τρόπο δόμησης των περιεχομένων του εξεταζόμενου βιβλίου, σχηματίσαμε τις εξής κατηγορίες ανάλυσης: διπλωματία, πολιτική (εσωτερική-εξωτερική), στρατιωτικά γεγονότα, κοινωνία-οικονομία, πολιτισμός. Παρά το γεγονός ότι το σύστημα των κατηγοριών που διαμορφώσαμε δεν είναι εξαντλητικό και πλήρες / «κεκορεσμένο» (“saturiert”), αυτό δεν δυσχεραίνει την ευκρινή αποτύπωση των βασικών προσανατολισμών του νέου βιβλίου.

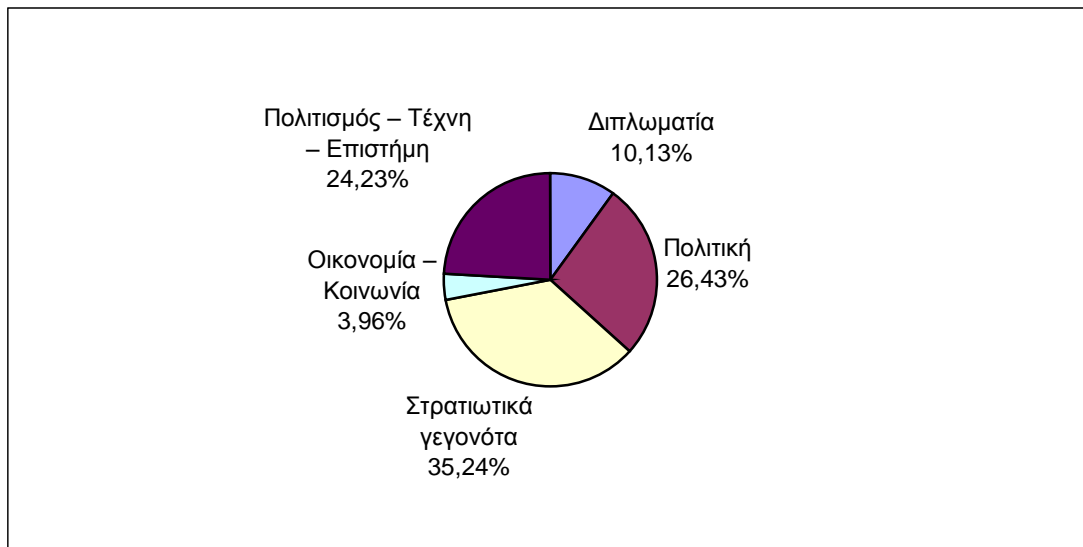
Συγκεκριμένα, από το σύνολο των 231 σελίδων του βιβλίου (χωρίς Πίνακες, Γλωσσάριο, Βιβλιογραφία), τα έξι πρώτα κεφάλαια (171 σελίδων) διατίθενται στην πολιτική, διπλωματική και στρατιωτική ιστορία – ευρωπαϊκή, παγκόσμια και ελληνική. Οι υπόλοιπες 60 σελίδες, δηλαδή όλο το 7^ο κεφάλαιο, εξετάζουν τα πνευματικά και καλλιτεχνικά ρεύματα των δύο τελευταίων αιώνων στον κόσμο και στην Ελλάδα (19^ο – 20^ο αι.). Ελάχιστες σελίδες (6-7 σελ.) καλύπτουν θέματα κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας.⁸ Οι πρώτες αυτές διαπιστώσεις αποτυπώνονται σχηματικά στον παρακάτω πίνακα που καταρτίστηκε με μονάδα μέτρησης τη σελίδα (1 σελίδα = 52/53 τυπογραφικές σειρές / αράδες) και απεικονίζει την ποσοτική κατανομή του αφηγηματικού μόνο κειμένου των επιμέρους ενοτήτων (χωρίς τις συνοδευτικές εικόνες, πηγές και ερωτήσεις).

Πίνακας 1. Ποσοτική κατανομή (σε σελίδες) του περιεχομένου του σχολικού βιβλίου κατά θεματικές κατηγορίες με κριτήριο το αφηγηματικό κείμενο

Θεματικές κατηγορίες	1 ^ο κεφάλαιο	2 ^ο κεφάλαιο	3 ^ο κεφάλαιο	4 ^ο κεφάλαιο	5 ^ο κεφάλαιο	6 ^ο κεφάλαιο	7 ^ο κεφάλαιο	Σύνολο σελίδων
Διπλωματία	2		2		1 ^{1/2}	6		11 ^{1/2}
Πολιτική	9	7		4		10		30
Στρατιωτικά γεγονότα	15	3 ^{1/2}	11		10			40
Οικονομία – κοινωνία	3			1 ^{1/2}				4 ^{1/2}
Πολιτισμός							4	27 ^{1/2}
Τέχνη							21	
Επιστήμη							2 ^{1/2}	
Σύνολο	29	10 ^{1/2}	13	5 ^{1/2}	11 ^{1/2}	16	27 ^{1/2}	113 ^{1/2}

⁸ Αναλυτικότερα, η Βιομηχανική Επανάσταση 3 σελ., η ανάπτυξη των ΗΠΑ 1 σελ., η οικονομική και κοινωνική συγκυρία στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου 1^{1/2} σελ., η οικονομική και κοινωνική πρόοδος στην Ελλάδα 1923-1930 1 σελ., τέλος η διεθνής οικονομική κρίση και οι συνέπειές της 1 σελ.

Θεματικές κατηγορίες βιβλίου

Για να ελέγξουμε την αξιοπιστία των διαπιστώσεων, που προκύπτουν από την παραπάνω ποσοτική ανάλυση κατά θεματικές κατηγορίες, επιχειρήσαμε την καταμέτρηση της έκτασης του αφηγηματικού κειμένου των επιμέρους ενοτήτων, από την οποία εξάγεται τελικά το ίδιο συμπέρασμα: στα στρατιωτικά γεγονότα αφιερώνονται 40 σελίδες, στην πολιτική ιστορία 30 σελίδες, στη διπλωματική ιστορία 11^{1/2} σελίδες, στα θέματα Πολιτισμού και Τέχνης 27^{1/2} σελίδες, στην οικονομική και κοινωνική ιστορία μόνο 4^{1/2} σελίδες. Καθώς τα όρια των επιμέρους θεμάτων δεν είναι πάντα σαφή, όπως π.χ. ανάμεσα στα πολιτικά και διπλωματικά θέματα, σκεφθήκαμε να τα αντιμετωπίσουμε ως ενιαία θεματική κατηγορία. Έτσι, υπολογίζοντας την έκταση ανάλυσης που διατίθεται στην πολιτική και τη διπλωματική ιστορία μαζί (41^{1/2} σελίδες), η κατηγορία αυτή περνά στην πρώτη θέση της προκρινόμενης διδακτέας ύλης:

Πίνακας 2. Σύμπτυξη θεματικών κατηγοριών βιβλίου

	Σελίδες	Ποσοστό
Διπλωματία, πολιτική, στρατιωτικά γεγονότα	81,5	72%
Οικονομία, κοινωνία, πολιτισμός, τέχνη, επιστήμη	32	28%

μη		
Σύνολο	113,5	100%

Συμπέρασμα πρώτο: Οι συγκεκριμένοι προσανατολισμοί του βιβλίου θυμίζουν σε γενικές γραμμές τις γνωστές τάσεις της παραδοσιακής ιστοριογραφίας που δίνει έμφαση στη διπλωματία, την πολιτική και τα στρατιωτικά γεγονότα και υποβαθμίζει την κοινωνική και οικονομική ιστορία, την Τέχνη και τον πολιτισμό. Από την άποψη αυτή, αλλά και με βάση ορισμένα χαρακτηριστικά που επισημαίνονται και σχολιάζονται στη συνέχεια και αφορούν τον ελληνοκεντρισμό, την ηρωολατρία, την ουσιοκρατική αντίληψη περί έθνους και άλλα, το βιβλίο αυτό ανήκει περισσότερο στο χώρο της «παραδοσιακής» (σχολικής) ιστοριογραφίας και πολύ λιγότερο εκφράζει τις τάσεις της «νέας» ιστορίας.

Ποια θέση αποδίδεται στην ελληνική ιστορία;

Είναι ενδιαφέρον να δούμε ποια θέση κατέχει η ελληνική ιστορία στο σύνολο της προεπιλεγμένης διδακτέας ύλης του νέου βιβλίου. Από την καταμέτρηση των σελίδων που αναφέρονται σε θέματα ελληνικής ιστορίας διαπιστώθηκε ότι από το σύνολο των 231 σελίδων του βιβλίου, στην ελληνική ιστορία διατίθενται 64 σελίδες από τις οποίες 43 σελίδες καταλαμβάνει το αφηγηματικό κείμενο και 21 σελίδες οι συνοδευτικές εικόνες, πηγές και ερωτήσεις. Επομένως, τα θέματα ελληνικής ιστορίας κατέχουν το 1/4 της ύλης, μια ισορροπημένη, θα λέγαμε, αναλογία που σε πρώτο επίπεδο μπορεί να δηλώνει την απεμπλοκή της ελληνικής σχολικής ιστοριογραφίας από τον μονοδιάστατο ελληνοκεντρισμό με τη διεύρυνση του περιεχομένου προς την ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστορία.

Για να ελέγξουμε την εγκυρότητα αυτής της διαπίστωσης εξετάσαμε ποια ιστορική γνώση προκρίνεται τελικά για την ανασυγκρότηση της ελληνικής ιστορίας. Και στο ερώτημα αυτό, η ποσοτική ανάλυση περιεχομένου με μονάδα καταγραφής το συνολικό περιεχόμενο των ενοτήτων κατέληξε στο ίδιο συμπέρασμα: στην πρόκριση της πολιτικής, διπλωματικής και στρατιωτικής ιστορίας. Συγκεκριμένα, από το σύνολο των 64 σελίδων ελληνικής ιστορίας, 40 σελίδες διατίθενται στην πολιτική, τη διπλωματία και τα στρατιωτικά γεγονότα. Αντίθετα, στην πνευματική και καλλιτεχνική ζωή στην Ελλάδα του 19^{ου} και 20^{ού} αι. διατίθενται 26

σελίδες από τις οποίες μόνο 120 αράδες ($2^{1/2}$ σελίδες περίπου) αναλογούν στο αφηγηματικό κείμενο, ενώ οι υπόλοιπες $23^{1/2}$ σελίδες κατακλύζονται από εικόνες, πηγές και ερωτήσεις. Εδώ, δημιουργεί πρόβλημα η διασπορά ενιαίων θεμάτων σε διαφορετικές ενότητες, καθώς αυτή παρεμποδίζει την καταμέτρηση με βάση την ενότητα και άρα τις σελίδες που διατίθενται σε αυτή. Για περισσότερη ακρίβεια, καταμετρήσαμε και τις τυπογραφικές σειρές του αφηγηματικού μόνο κειμένου των ενότητων.

Με βάση, λοιπόν, την έκταση ανάλυσης που καταλαμβάνουν τα θέματα ελληνικής ιστορίας στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο, διαπιστώνονται οι εξής επιλογές και ιεραρχήσεις:

Πίνακας 3. Ποσοτική ανάλυση θεμάτων ελληνικής ιστορίας

Θέματα πολιτικής, διπλωματικής, στρατιωτικής ιστορίας	Έκταση θεματικής ενότητας	Έκταση αφηγηματικού κειμένου θεματικής ενότητας
1) Η Επανάσταση του 1821	17 σελίδες	$12^{1/2}$ σελίδες = 650 αράδες
2) Η Ελλάδα στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο – Η τύχη των ελληνικών διεκδικήσεων	$10^{1/4}$ σελίδες	138 αράδες
3) Βαλκανικοί Πόλεμοι – Εθνικά κινήματα – Μακεδονικό	6 σελίδες + 6 σελίδες = 12 σελίδες	104 αράδες + 28 αράδες = 132 αράδες
4) Μικρασιατικός πόλεμος	$5^{1/2}$ σελίδες	86 αράδες
5) Το Κυπριακό πρόβλημα	3 σελίδες	$2^{1/2}$ σελίδες = 130 αράδες
6) Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση – Ενωμένη Ευρώπη	3 σελίδες	74 αράδες
7) Η Ελλάδα το 1930-1940	3 σελίδες	65 αράδες
8) Η Ελλάδα το 1923-1930	3 σελίδες	51 αράδες
9) Η Ελλάδα ως το 1974	3 σελίδες	2 σελ. + 7 αράδες = 111 αράδες

10) Η Ελλάδα στον Α' Παγκόσμιο – Συνέπειες συνθηκών ειρήνης	3 σελίδες	19 αράδες
11) Εμφύλιος πόλεμος – Πολιτική κρίση – Δεκεμβριανά	1 ^{3/4} σελίδες	67 αράδες
Σύνολο	64,5 σελίδες	1380 αράδες αφηγηματικού κειμένου

Από τα στοιχεία του παραπάνω πίνακα προκύπτουν οι εξής διαπιστώσεις:

1) Από το σύνολο των 231 σελίδων των 7 κεφαλαίων του βιβλίου, στα θέματα της ελληνικής ιστορίας διατίθενται 90 σελίδες: 64 σελίδες πολιτικής, διπλωματικής και στρατιωτικής ιστορίας, και 26 σελίδες στον Πολιτισμό και την Τέχνη, που αφορούν την Ελλάδα του 19^{ου} και 20^{ού} αι.

2) Με βάση την έκταση ανάλυσης που διατίθεται στα επιμέρους ιστορικά γεγονότα της ελληνικής ιστορίας, αυτά ιεραρχούνται ως εξής: την πρώτη θέση κατέχει η Επανάσταση του 1821 (17 σελ.), ακολουθεί η συμμετοχή της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο πόλεμο και η τύχη των ελληνικών διεκδικήσεων (10 σελ.), στην τρίτη θέση βρίσκονται οι Βαλκανικοί πόλεμοι (6 σελ.) που, αν συνυπολογιστούν μαζί με το θέμα των εθνικών ανταγωνισμών στα Βαλκάνια και το Μακεδονικό (6 σελ.) ως ενιαία θεματική ενότητα, περνούν στη δεύτερη θέση. Την τέταρτη θέση κατέχει ο Μικρασιατικός πόλεμος (5^{1/2} σελ.) και την πέμπτη θέση το Κυπριακό πρόβλημα (3 σελ. – 130 αράδες αφηγηματικού κειμένου).

Ακολουθούν ισοδύναμες ως προς την έκταση ανάλυσης (από 3 σελ.) οι περίοδοι της σύγχρονης πολιτικής και διπλωματικής ιστορίας της Ελλάδας, όπως ορίζονται από τους συγγραφείς: Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο 1923-30, Η Ελλάδα το 1930-40, Η Ελλάδα ως το 1974, Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση και στην Ενωμένη Ευρώπη.

Τελευταία θέση κατέχει ο Εμφύλιος πόλεμος, αν συνυπολογίσουμε το συνολικό κείμενο με τις πηγές, εικόνες και ασκήσεις. Αν όμως υπολογίσουμε με βάση την έκταση του αφηγηματικού μόνο κειμένου (67 αράδες), τότε περνά στην 7^η θέση. Η ιεράρχηση αυτή είναι ενδεικτική του φοβικού κλίματος που κυριαρχεί ακόμη στην ελληνική σχολική ιστοριογραφία,

το οποίο παράλληλα βρίσκεται σε αντίφαση με τις ιεραρχήσεις που είχαν γίνει στα εγχειρίδια των δύο προηγούμενων δεκαετιών.

3) Σοβαρό έλλειμμα γνώσης εντοπίζεται στην παρουσίαση της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, αν και δεν λείπουν αναφορές στο επίπεδο των διεθνών εξελίξεων: Στο 1^ο κεφάλαιο 2 σελ. αφορούν τη Βιομηχανική Επανάσταση και 1 σελ. την ανάπτυξη των ΗΠΑ, ενώ στο 4^ο κεφάλαιο αφιερώνεται 1^{1/2} σελ. στη διεθνή οικονομική κρίση του 1929-1932.

Όσον αφορά στα θέματα που παρουσιάζουν την πνευματική και καλλιτεχνική ζωή στην Ελλάδα του 19^{ου} και 20ού αι., αυτά, όπως προαναφέραμε, αναπτύσσονται σε δύο ενότητες συνολικής έκτασης 26 σελίδων. Κρίνοντας με βάση τον αριθμό των σελίδων κάθε ενότητας θα μπορούσε η κατηγορία «Πολιτισμός» να καταλάβει την πρώτη θέση. Υπολογίζοντας, όμως, τις τυπογραφικές σειρές (αράδες) του αφηγηματικού μόνο κειμένου και των δύο ενοτήτων (120 αράδες = 2^{1/2} σελίδες περίπου), η κατηγορία αυτή τοποθετείται τελικά στην έκτη θέση. Η παραπάνω αναντιστοιχία στο αποτέλεσμα των μετρήσεων δεν ακυρώνει το γενικό συμπέρασμά μας για την πρόκριση της πολιτικής – διπλωματικής και στρατιωτικής ιστορίας στη διδασκόμενη ύλη.

Επιπλέον, η υποβάθμιση της κατηγορίας «Πολιτισμός» επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι δεν περιλαμβάνεται στη διδακτέα-εξεταστέα ύλη του μαθήματος.⁹ Η υποβάθμιση αυτή ακυρώνει ουσιαστικά την αξιοποίηση των πολλών, εύστοχα επιλεγμένων και σχολιασμένων, εικονιστικών και γραπτών παραθεμάτων, καθώς και τη δυνατότητα για «διαθεματικές» συνδέσεις με άλλα μαθήματα, όπως –ενδεικτικά– η Έκθεση-Έκφραση (προβληματισμός για τη μαζοποίηση, τον ελεύθερο χρόνο, την παγκοσμιότητα του πολιτισμικού φαινομένου, το ρόλο της επιστήμης και της τεχνολογίας), η Λογοτεχνία (ρομαντισμός, ρεαλισμός, σουρεαλισμός), η Φυσική (ανακαλύψεις του Faraday, συμβολές των Albert Einstein, Max Plank και Steven Hawking), η Βιολογία (θεωρία του Δαρβίνου), η Χημεία (ανακαλύψεις του Pasteur, ανακάλυψη της δομής του DNA) κ.ά.

---

⁹ Βλ. την εγκύκλιο του Υπουργείου Παιδείας με αρ. πρ. 104845/Γ2/26-8-2010 και θέμα «Καθορισμός εξεταστέας-διδακτέας ύλης των πανελλαδικά εξεταζόμενων μαθημάτων της Γ' τάξης του Γενικού Λυκείου για το σχολικό έτος 2010-2011».

Οι λεζάντες των προσωπογραφιών – ποιοτική ανάλυση περιεχομένου

Σε αντίθεση με την επάρκεια των κειμένων που συνοδεύουν τα εικονιστικά παραθέματα του τελευταίου (Ζ') κεφαλαίου του βιβλίου, που αφορά την πολιτισμική ιστορία, τα συνοδευτικά κείμενα πολλών άλλων εικονιστικών παραθεμάτων, που περιέχονται στα υπόλοιπα κεφάλαια του βιβλίου (Α'-ΣΤ'), δεν είναι εξίσου επαρκή. Σε πολλές περιπτώσεις δεν γίνεται διάκριση μεταξύ, αφενός, του ιστορικού προσώπου / προσώπων, αφετέρου, της καλλιτεχνικής απεικόνισής του / τους στην επιφάνεια ενός ζωγραφικού πίνακα, ούτε δηλώνεται η προέλευση (βιβλιογραφική ή άλλη) του τελευταίου. Σε αρκετές περιπτώσεις, που αφορούν σχεδόν πάντα πολιτικούς ηγέτες, δεν γίνεται σαφές αν το εικονιστικό παράθεμα είναι φωτογραφία ή φωτογραφία του πορτρέτου (της προσωπογραφίας) του. Διαφεύγει έτσι ο προπαγανδιστικός – «σκηνοθετημένος» χαρακτήρας των στάσεων και εκφράσεων των εικονιζομένων προσώπων και, κατ' επέκταση, ο διαμεσολαβημένος χαρακτήρας της ιστορικής προσέγγισης.¹⁰ Με άλλα λόγια, σε αρκετές περιπτώσεις «τα έργα τέχνης εκλαμβάνονται ως ακριβείς αναπαραστάσεις ιστορικών προσώπων ή γεγονότων, απογυμνώνονται δηλαδή από τις καλλιτεχνικές τους ιδιότητες και αποσπώνται από το πολιτικό και ιδεολογικό τους περιβάλλον» (Παληκίδης, 2009, σ. 556).

Αυτό ακριβώς συμβαίνει στο εξεταζόμενο βιβλίο σε ορισμένες περιπτώσεις φωτογραφικών πορτρέτων / προσωπογραφιών, όπως αυτές του Μέττερνιχ και του Γ. Παπανδρέου (βλ. σσ. 11 και 158 αντίστοιχα): Δεν δηλώνεται αν πρόκειται για φωτογραφίες προσώπων ή φωτογραφίες των ζωγραφισμένων πορτρέτων τους, ούτε η προέλευσή τους.

Πίνακας 4. Ποσοτική ανάλυση πολιτιστικών και καλλιτεχνικών θεμάτων της ελληνικής ιστορίας

Θέματα πολιτισμού	Έκταση διδακτικής ενότητας	Έκταση αφηγηματικού κειμένου
Η καλλιτεχνική και πνευματική	4 σελίδες	45 αράδες

¹⁰ Για την διάκριση μεταξύ φωτογραφιών και πορτρέτων, αλλά και, γενικότερα, για την ιστορική αξιοποίηση των εικονιστικών τεκμηρίων βλ. Burke, 2003.

ζωή στην Ελλάδα του 19 ^{ου} αι.		
Η καλλιτεχνική και πνευματική ζωή στην Ελλάδα του 20 ^{ού} αι.	22 σελίδες	75 αράδες
Σύνολο	26 σελίδες	120 αράδες αφηγηματικού κειμένου

Όπως αποτυπώνεται και στον παραπάνω πίνακα, η πολιτιστική και καλλιτεχνική ιστορία της Ελλάδας αντιμετωπίζεται άνισα και δυσανάλογα: ο 19^{ος} αι. αναπτύσσεται μόνο με 4 σελίδες, ενώ ο 20^{ός} αι. με 22 σελίδες. Εξάλλου, όπως προαναφέρθηκε, το αφηγηματικό κείμενο και για τους δύο αιώνες αριθμεί μόνο 120 αράδες (2^{1/2} σελίδες περίπου), οι υπόλοιπες 23^{1/2} σελίδες κατακλύζονται από εικόνες, πηγές και ερωτήσεις. Αυτό μπορεί να σημαίνει ή ότι η μορφή δεν συμβαδίζει με το περιεχόμενο ή ότι η πληθώρα των διδακτικών μέσων (εικόνες, κείμενα) από μόνη της δεν διασφαλίζει τον λειτουργικό τους ρόλο στη διδασκαλία. Με λίγα λόγια, αυτά παραμένουν αναξιοποίητα και λόγω του περιορισμένου διδακτικού χρόνου, της πίεσης για περαίωση της ύλης, αλλά και της αδυναμίας των ακατάρτιστων εκπαιδευτικών να διδάξουν θέματα ιστορίας της Τέχνης και του Πολιτισμού γενικότερα. Σε κάθε περίπτωση, η άνιση ανάπτυξη των δύο αιώνων πολιτισμικής ιστορίας (19^{ου} – 20^{ού}) μεταφράζεται τελικά σε έλλειμμα γνώσης για τον 19^ο αι., ειδικά στο πεδίο της λογοτεχνίας, του θεάτρου και της μουσικής. Για τα θέματα αυτά υπάρχει μόνο μία παράγραφος στη σελ. 176, που δεν συνοδεύεται από καμιά πηγή. Αντίστοιχα, η Τέχνη του 20^{ού} αι. παρουσιάζεται πληρέστερα και υποστηρίζεται διδακτικά από πληθώρα πηγών και εικόνων, αμφίβολης, ωστόσο, διδακτικής χρήσης – μάλλον «διακοσμητικής» ή «εγκυκλοπαιδικής»– λόγω των προαναφερθέντων απρόσφορων συνθηκών της διδασκαλίας.

Για να τεκμηριώσουμε πληρέστερα τον ισχυρισμό ότι η ελληνική σχολική ιστοριογραφία επανέρχεται, σε σημαντικό βαθμό, στα παραδοσιακά μονοπάτια της εθνικής ιστοριογραφίας, κρίναμε απαραίτητο να εξετάσουμε τι νέο κομίζει το νέο βιβλίο ιστορίας της Γ' Λυκείου από την άποψη των ιδεολογικών προσανατολισμών, στάσεων, αξιών, πεποιθήσεων και μηνυμάτων. Προς τούτο χρησιμοποιήσαμε τη μέθοδο της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου.

Ποιοτική ανάλυση περιεχομένου

Στον Πρόλογο του νέου βιβλίου ιστορίας της Γ' Λυκείου οι συγγραφείς δηλώνουν με συντομία ότι στόχος τους είναι να «προσεγγίσουν τα διεθνή γεγονότα της νεότερης και σύγχρονης εποχής με τρόπο συστηματικό και αντικειμενικό, μακριά από αισθήματα φανατισμού και μισαλλοδοξίας». Ας δούμε ως ποιο βαθμό επαληθεύεται η πρόθεση αυτή ή ως ποιο βαθμό αναπαράγεται το παραδοσιακό ελληνοκεντρικό ερμηνευτικό σχήμα που συντηρείται έως σήμερα μέσα από το παρωχημένο ιδεολογικό οπλοστάσιο της εθνικής ιστοριογραφίας.

Για την ανάλυση των ενοτήτων που αναφέρονται σε θέματα ελληνικής ιστορίας επιλέξαμε ως καταλληλότερη μονάδα καταγραφής το θέμα, με «σημαντική» (σημασιολογική) βάση το περιεχόμενο της πρότασης, της φράσης ή/και της παραγράφου, εφόσον εκφράζει ολοκληρωμένο νόημα. Οι κατηγορίες που σχηματίσαμε κατ' αυτόν τον τρόπο είναι οι εξής: το ελληνικό έθνος, το αγωνιστικό παρελθόν, οι ήρωες, οι σχέσεις των Ελλήνων με τους γειτονικούς λαούς (Βούλγαρους, Σέρβους, Αλβανούς, Μαυροβούνιους, Ρουμάνους, Τούρκους), η πολιτική (εσωτερική / εξωτερική). Από την ποιοτική ανάλυση των συγκεκριμένων κατηγοριών διαφάνηκαν οι εξής τάσεις:

Ελληνοκεντρική προσέγγιση

Η έννοια «έθνος» δεν προσεγγίζεται με βάση τις σύγχρονες ιστοριογραφικές παραδοχές, τις εθνογενετικές διαδικασίες και τους ιστορικούς παράγοντες που οδήγησαν στην εθνική διαμόρφωση όχι μόνο των Ελλήνων αλλά και των άλλων βαλκανικών λαών στα νεότερα χρόνια. Με άλλα λόγια, η χρήση της δεν διαφοροποιείται από τη γνωστή προσέγγιση της εθνικής ιστοριογραφίας ειδικά στη διαπραγμάτευση των γεγονότων της ελληνικής ιστορίας. Χρησιμοποιείται γενικευμένα και αυτονόητα ως μια αυθύπαρκτη αναλλοίωτη οντότητα, παρούσα σε όλες τις ιστορικές συγκυρίες, με ένδοξο αγωνιστικό παρελθόν¹¹.

¹¹ Ενδεικτικές είναι οι παρακάτω αναφορές που αντλήσαμε από το Α' κεφάλαιο του νέου βιβλίου, το οποίο αναφέρεται στην Ελληνική Επανάσταση του 1821: «Η Επανάσταση των Ελλήνων το 1821 εξασφάλισε στο έθνος, ύστερα από πολλούς αιώνες υποταγής σε ξένους κυριάρχους, ανεξάρτητη εθνική εστία» (σ. 16). «Το ελληνικό εθνικό κίνημα ήταν πολιτικό κίνημα, αποσκοπούσε... όχι απλώς στην απελευθέρωση του έθνους... αλλά στη σύσταση αντιπροσωπευτικής και ευνομούμενης πολιτείας» (σ. 16). «Η σκληρή και αναιτιολόγητη αντίδραση του σουλτάνου εναντίον της θεσμοθετημένης ηγεσίας του έθνους στερέωσε την ελληνική επανάσταση...» (σ. 24). «Η διεθνής κατάσταση ωστόσο και η ισχύς των ηγετικών ομάδων των Ελλήνων, οι οποίες είχαν

Την ουσιοκρατική αντίληψη περί έθνους, που αναπαράγει το νέο βιβλίο, δεν μετριάζει η αναφορά στην πολυεθνική σύνθεση του πληθυσμού της Μακεδονίας και της Θράκης, που χαρακτηρίζονται «ιστορικές ελληνικές χώρες», όπου κατοικούσαν Έλληνες, Σλάβοι, Βούλγαροι, Τούρκοι, Αλβανοί και Εβραίοι και οι οποίες ανήκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου» (σ. 63), ούτε και η αναφορά 13 αράδων στους Βλάχους της Ηπείρου και της Μακεδονίας και η αντίστοιχη πηγή που επεξηγεί το λήμμα «Βλάχοι» από το Λεξικό του Γ. Μπαμπινιώτη, σ. 73.

Η επαναλαμβανόμενη χρήση του όρου ιστορικές ελληνικές χώρες προκειμένου να εξηγηθεί ο όρος Μεγάλη Ιδέα παραπέμπει τελικά στην παραδοσιακή «αλυτρωτική» αντίληψη του 19^{ου} αι.

Το αγωνιστικό παρελθόν: Από όλα τα γεγονότα της ελληνικής ιστορίας προκρίνεται η Επανάσταση του 1821 (3^η ενότητα του Α' κεφαλαίου, σσ. 16-33). Το θέμα αυτό προσεγγίζεται ελληνοκεντρικά, γεγοντολογικά, ηρωολατρικά και τελικά κατακερματισμένα και ελλειμματικά. Αναπτύσσεται σε έκταση 17 σελίδων από τις οποίες 10^{1/2} σελίδες καταλαμβάνει το αφηγηματικό κείμενο, 2 σελίδες ο Πίνακας των σημαντικότερων γεγονότων της Ελληνικής Επανάστασης και 5^{1/2} σελίδες διατίθενται σε εικόνες, πηγές και ερωτήσεις. Έμφαση δίνεται στα γεγονότα και τα πρόσωπα και όχι στις πολιτικές δομές και τους κοινωνικοοικονομικούς όρους που ερμηνεύουν το επαναστατικό κίνημα. Έτσι, ενώ διατίθεται αδικαιολόγητα μεγάλη έκταση στην παρουσίαση της επανάστασης στις Ηγεμονίες, στο ποιος συνόδευσε τον Αλέξανδρο Υψηλάντη όταν πέρασε τα σύνορα, στην ανούσια απαρίθμηση 34 προσώπων που εδραίωσαν την επανάσταση στον ελλαδικό χώρο (βλ. σ. 23, όπου αναφορά έκτασης 24 αράδων = μισής σελίδας), αποσιωπάται π.χ. το έργο του Καποδίστρια, η Β' Εθνοσυνέλευση, τα Συντάγματα της Επανάστασης (γίνεται λόγος μόνο για το πρώτο).

αναπτυχθεί κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας του έθνους..., ενίσχυσαν τις συντηρητικές τάσεις στη διαμόρφωση της πολιτείας» (σ. 30). «... κατά την περίοδο της ξένης κυριαρχίας, οι υπόδουλοι ελληνικοί πληθυσμοί... διατηρούν την ταυτότητά τους» (σ. 36). «Στη διανόηση αυτής της εποχής ανήκει ο κορυφαίος εθνικός ιστοριογράφος Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, ο οποίος υπήρξε από τους βασικότερους αρχιτέκτονες του σύγχρονου ελληνικού έθνους, θεμελιώνοντας την πολιτιστική συνέχεια του έθνους αυτού στον χώρο και στο χρόνο, με αδιάσειστο επιχείρημα την αδιάλειπτη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας και του πολιτισμού» (σ. 37).

Η ηρωολατρική τάση της παραδοσιακής σχολικής ιστοριογραφίας διατηρείται και εδώ ανέπαφη. Αυτό επιβεβαιώνεται από την έκταση που διατίθεται στους κλασικούς ήρωες του 1821, όπως αποτυπώνεται στον παρακάτω πίνακα:

Πίνακας 5. Έκταση αναφορών στους ήρωες του 1821

Ήρωες του 1821	Μονάδα μέτρησης η αράδα
Αθανάσιος Διάκος	12 αράδες
Κωνσταντίνος Κανάρης	9
Οδυσσέας Ανδρούτσος	9
Μάρκος Μπότσαρης	15
Γεώργιος Καραϊσκάκης	3 ^{1/2}
Θεόδωρος Κολοκοτρώνης	12
Σύνολο αράδων	60 ^{1/2} αράδες

Οι αναφορές στους παραπάνω ήρωες αθροίζονται σε 60^{1/2} αράδες, υπερβαίνουν δηλαδή μία σελίδα (52 αράδων). Συγκρίνοντας την ελλειπτική αναφορά π.χ. στη διακυβέρνηση του Ιωάννη Καποδίστρια με 5^{1/2} αράδες στο επίπεδο του βασικού αφηγηματικού κειμένου, κατανοεί κανείς ότι με την πρόκριση των «ηρώων του έθνους» προβάλλονται ακόμα και σήμερα στους μαθητές πρότυπα μίμησης, αξίες και στάσεις ζωής που προτείνουν την αυταπάρνηση, την αυτοθυσία, την γενναιότητα και την φιλοπατρία ως αναπόσπαστα ιδεολογικά εργαλεία στην υπηρεσία μιας ηρωολατρικής εθνικής διαπαιδαγώγησης και κοινωνικοποίησης της νεολαίας. Τον προσανατολισμό αυτό υπηρετεί, προφανώς, η επιλογή των συγκεκριμένων ηρώων.

Βασικές αρετές που αναδεικνύονται είναι η αυταπάρνηση, η αυτοθυσία, η τόλμη, η γενναιότητα, η φιλοπατρία και η πολεμική ετοιμότητα. Οι σχετικές αναφορές στα ηρωικά κατορθώματα διανθίζονται με επιθετικούς προσδιορισμούς, όπως π.χ. στη σ. 27 για την καταστροφή της Χίου τα εξής: «άτυχο νησί», «πρωτοφανής αγριότητα», «ανηλεής σφαγή των κατοίκων της».

Τον ελληνοκεντρισμό, αν μη τι άλλο, του νέου βιβλίου εκφράζει και η αυθαίρετη και ατεκμηρίωτη αμφισβήτηση/ανασκευή της αποδεκτής από τη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία άποψης ότι το πρόγραμμα της Φιλικής Εταιρείας και του Ρήγα Βελεστινλή απέβλεπε στην ίδρυση Βαλκανικής Ομοσπονδίας (σ. 31). Στα έργα του Ρήγα και τη Μεγάλη Χάρτα κά-θε άλλο παρά τεκμηριώνονται οι παραπάνω απόψεις των συγγραφέων. Θυμίζουμε εδώ το έργο του Ρήγα «Νέα Πολιτική Διοίκησης των κατοίκων της Ρούμελης, της Μ. Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας», όπου περιλαμβάνεται και το Σύνταγμα με τα σχετικά άρθρα.¹²

Οι απόντες «Άλλοι»

Η εισαγωγή της ενότητας *Εθνικά κινήματα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη*, με έκταση ανάλυσης 4-5 σελίδων αφηγηματικού κειμένου (σελ. 63-67), είναι ένα θετικό βήμα, όπως και η τάση ενσωμάτωσης σύγχρονων ιστοριογραφικών προσεγγίσεων και προβληματισμού. Αυτό δείχνει η αναφορά π.χ. στον όρο «Βαλκάνια» και τα στερεότυπα που αναπτύχθηκαν για τους βαλκανικούς λαούς (σ. 63). Το άνοιγμα της σχολικής ιστορίας προς τον άγνωστο για τους Έλληνες μαθητές χώρο της Βαλκανικής είναι αναμφίβολα ένα ισχυρό αντίβαρο στον μονοδιάστατο εθνοκεντρισμό. Την ευκαιρία αυτή, ωστόσο, δεν την αξιοποιούν οι συγγραφείς καθότι δεν διαφαίνεται ειλικρινής πρόθεση ούτε απεγκλωβισμού από τον ελληνοκεντρισμό ούτε και παροχής πολύπλευρης πληροφόρησης για τους γειτονικούς βαλκανικούς λαούς. Οι «Άλλοι» / οι γειτονικοί λαοί είναι ουσιαστικά απόντες. Η συνοπτική παρουσίαση των επιμέρους εθνικών κινήματων εξαντλείται κυρίως στην κατάδειξη των εθνικών αντιπάλων παρά στην ανάλυση των αντιπαρατιθέμενων πολιτικών προγραμμάτων τους, ώστε να κατανοήσει ο μαθητής γιατί οι πρώην σύμμαχοι (Έλληνες, Βούλγαροι, Σέρβοι, Μαυροβούνιοι) οδηγήθηκαν στον Β' Βαλκανικό πόλεμο για την επίλυση των εδαφικών τους διεκδικήσεων.

¹² «Άρθρον 1. Η Ελληνική Δημοκρατία είναι μία, με όλον που περιλαμβάνει εις τον κόλπον της διάφορα γένη και θρησκείας –δεν θεωρεί τας διαφοράς των λατρειών με εχθρικό μάτι– είναι αδιαίρετος, μ' όλον οπού ποταμοί και πελάγη διαχωρίζουν τες επαρχίες της, αι οποίαι είναι ένα συνεσφιγμένον αδιάλυτον σώμα». [...] «Άρθρον 7. Ο αυτοκράτωρ λαός είναι όλοι κάτοικοι του βασιλείου τούτου, χωρίς εξαίρεσιν θρησκείας και διαλέκτου, Έλληνες, Βούλγαροι, Αλβανοί, Βλάχοι, Αρμένηδες, Τούρκοι και κάθε άλλο είδος γενεάς». Για το έργο του Ρήγα βλ. Κιτρομηλίδης, 2009 και του ιδίου, 2003.

Εξάλλου, τα επιμέρους εθνικά κινήματα της ΝΑ Ευρώπης αντιμετωπίζονται ανισότιμα. Με βάση την έκταση ανάλυσης που τους διατίθεται, οι βαλκανικοί λαοί ιεραρχούνται ως εξής:

Πίνακας 6.

A) Έκταση βασικού αφηγηματικού κειμένου που αφιερώνεται στα εθνικά κινήματα των Βαλκανικών λαών

1. Έλληνες	Περίπου 17 σελίδες ¹³ : 901 αράδες
2. Βούλγαροι	33 αράδες
3. Σέρβοι	16 ^{1/2} αράδες
4. Οθωμανοί Τούρκοι	14 αράδες
5. Μολδαβοί και Βλάχοι	9 αράδες
6. Αλβανοί	9 αράδες

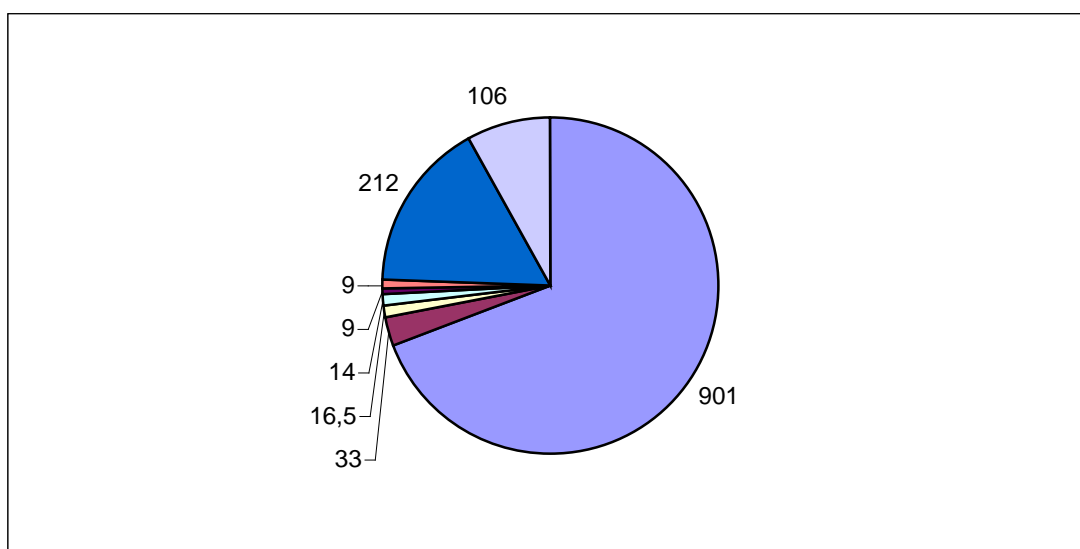
B) Έκταση βασικού αφηγηματικού κειμένου που αφιερώνεται στα εθνικά κινήματα των Ευρωπαϊκών λαών Δυτικής, Κεντρικής και Νότιας Ευρώπης

7. Εθνικά κινήματα Δυτικής, Κεντρικής και Νότιας Ευρώπης	Περίπου 4 σελίδες (13-14, 44-49): 212 αράδες
8. Εθνικά κινήματα ως διάσταση της αποικιοκρατίας και της αποικιοποίησης	Επιλεκτικές αναφορές σε σσ. 55-56 και 151-153, περίπου 2 σελίδες.

¹³ Στις κατά προσέγγιση 17 σελίδες βασικού αφηγηματικού κειμένου, που αφορούν το εθνικό κίνημα των Ελλήνων, περιλαμβάνονται οι σ. 16-33 (η διδακτική ενότητα για την Ελληνική Επανάσταση του 1821), αναφορές στις σ. 34, 38, 60 (αφορούν τον αλυτρωτισμό, το Ανατολικό Ζήτημα και τον «εκσυγχρονισμό» της Ελλάδας), οι σ. 68-73 που αφορούν την συμμετοχή της Ελλάδας στους Βαλκανικούς Πολέμους, οι σ. 88-93 που αφορούν τον Μικρασιατικό Πόλεμο και οι σ. 164-165 που αφορούν το Κυπριακό πρόβλημα. *Σημείωση: Μία σελίδα του εξεταζόμενου σχολικού εγχειριδίου (Κολιόπουλος – Σβολόπουλος κ.ά., έκδοση 2009) πλήρης με βασικό αφηγηματικό κείμενο, π.χ. η 31, περιλαμβάνει 53 αράδες.*

Πίνακας 7. Εθνικά κινήματα

	Αράδες	Ποσοστό
Έλληνες	901	69,28%
Βούλγαροι	33	2,54%
Σέρβοι	16,5	1,27%
Οθωμανοί Τούρκοι	14	1,08%
Μολδαβοί και Βλάχοι	9	0,69%
Αλβανοί	9	0,69%
Δυτικής, Κεντρικής και Νότιας Ευρώπης	212	16,30%
Εθνικισμός αποικιοκρατίας και αποαποικιοποίησης	106	8,15%
Σύνολο	1300,5	100,00%

Εθνικά κινήματα (αριθμοί αράδων κειμένου, βλ. αμέσως προηγούμενο πίνακα)

Τα παραπάνω αριθμητικά δεδομένα δείχνουν ότι οι Έλληνες κατέχουν, με συντριπτική διαφορά ως προς όλες τις άλλες κατηγορίες, την πρώτη θέση ως προς την έκταση ανάλυσης. Το εθνικό τους κίνημα μάλιστα εξετάζεται σε αυτοδύναμη ενότητα, χωριστά από την ενότητα που παρουσιάζει τα κινήματα των άλλων βαλκανικών λαών.

Τέλος, η παράθεση συγκεντρωτικών πινάκων με τα σημαντικότερα γεγονότα στο τέλος της διδακτικής ενότητας αποσυμφορούν ασφαλώς το αφηγηματικό κείμενο μετριάζοντας τον γεγονοτολογικό του χαρακτήρα. Ωστόσο, αφορούν μόνο στα στρατιωτικά γεγονότα και μάλιστα στις νίκες του ελληνικού αποκλειστικά στρατού (βλ. π.χ. σ. 72, «Οι κυριότερες νίκες του ελληνικού στρατού κατά τους βαλκανικούς πολέμους»).

Με βάση τα παραπάνω οδηγούμαστε σε ένα τρίτο συμπέρασμα: όσον αφορά στην ελληνική ιστορία και τις θεματικές του επιλογές, το νέο βιβλίο ιστορίας κινείται σε δύο άξονες: από τη μια πλευρά προβάλλει τα γεγονότα του απώτερου παρελθόντος που αναφέρονται κυρίως στη συγκρότηση του ελληνικού εθνικού κράτους το 19^ο αι. (Επανάσταση 1821, Βαλκανικοί πόλεμοι), από την άλλη, δίνει βάρος στη σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδας από το Μεσοπόλεμο ως τη Μεταπολίτευση του 1974 μέχρι τις μέρες μας. Ως ανανεωτική τάση θα χαρακτηρίζαμε την προσπάθεια των συγγραφέων να συνδέσουν τα γεγονότα της ελληνικής ιστορίας με τα ευρωπαϊκά και διεθνή ιστορικά-πολιτικά δρώμενα. Αλλ' όμως, η πρωτοκαθεδρία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 παραμένει ακλόνητη στο βάθρο που της προσέδωσε εξ αρχής η εθνική ιστοριογραφία. Η σημασία που της προσδίδουν και οι σύγχρονοι συγγραφείς πηγάζει από το γεγονός ότι η επανάσταση αυτή θεωρείται το ιδρυτικό γεγονός του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Η συγκεκριμένη επιλογή συνυπάρχει μάλιστα με τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό του βιβλίου. Η εμμονή των συγγραφέων στην Επανάσταση δεν θα προσάπτονταν ως αδυναμία του βιβλίου, αν η διαπραγμάτευση του θέματος αυτού κόμιζε κάτι νέο ως προς το περιεχόμενο, τον τρόπο προσέγγισης των γεγονότων, την ερμηνεία τους ή την ανάπτυξη κριτικού προβληματισμού στους μαθητές.

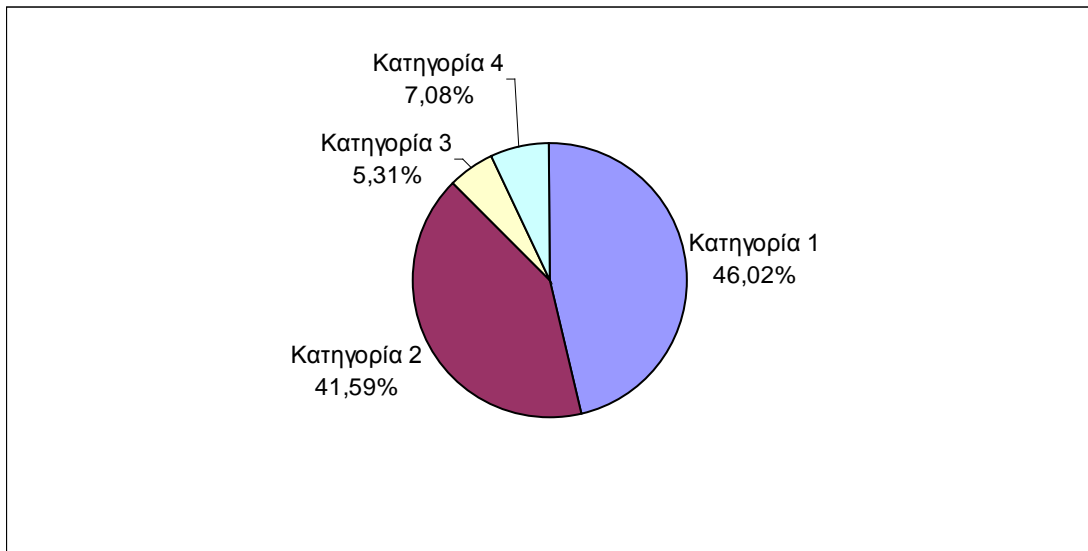
Η ροπή του εξεταζόμενου σχολικού εγχειριδίου προς ορισμένες –τουλάχιστον– από τις χαρακτηριστικές τάσεις της «παραδοσιακής» σχολικής ιστοριογραφίας, επιβεβαιώνεται και από μία άλλη μέτρηση, αυτή τη φορά με βάση την κατηγοριοποίηση των ερωτήσεων που βρίσκονται στο τέλος κάθε διδακτικής ενότητας. Οι ερωτήσεις αυτές έχουν διαμορφωθεί προφανώς από τους συγγραφείς του βιβλίου, σε συνεργασία ενδεχομένως με τους υπεύθυνους του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου και προορίζονται για να χρησιμοποιηθούν από τον / την εκπαιδευτικό στο πλαίσιο της διδακτικής πράξης. Το σημαντικότερο: εκφράζουν με σα-

φήνεια το «στίγμα» της προτεινόμενης διδακτικής διαχείρισης των γνωστικών περιεχομένων του βιβλίου.

Η μεγάλη πλειονότητα των ερωτήσεων αυτών αφορά τις πολιτικές εξελίξεις είτε κατ' αποκλειστικότητα, είτε σε συνδυασμό με οικονομικές και κοινωνικές παραμέτρους. Αυτό ήταν αναμενόμενο άλλωστε, δεδομένου ότι, όπως σημειώθηκε στον παραπάνω πίνακα, οι περισσότερες σελίδες του βιβλίου αφορούν την πολιτική, διπλωματική και στρατιωτική ιστορία. Στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου (Ζ', σ. 167-227), που αφορά τα «πνευματικά και καλλιτεχνικά ρεύματα από την περίοδο του ρομαντισμού έως τις αρχές του 21^{ου} αιώνα», αντιστοιχούν μόλις 13 ερωτήσεις σε σύνολο 113 (ποσοστό 11,50%).

Πίνακας 8. Οι ερωτήσεις του σχολικού βιβλίου στο τέλος κάθε διδακτικής ενότητας

		Αριθμός	Ποσοστό
Σύνολο		113	100,00%
Κατηγορία 1	Ερωτήσεις στις οποίες μπορεί να δοθεί απάντηση με την άντληση πληροφοριών μόνο από το βασικό αφηγηματικό κείμενο:	52	46,02%
Κατηγορία 2	Ερωτήσεις στις οποίες μπορεί να δοθεί απάντηση με την άντληση πληροφοριών συνδυαστικά: α) από το βασικό αφηγηματικό κείμενο και β) από γραπτά ή / και εικονιστικά παραθέματα:	47	41,59%
Κατηγορία 3	Ερωτήσεις στις οποίες μπορεί να δοθεί απάντηση με την άντληση πληροφοριών μόνο από γραπτά ή / και εικονιστικά παραθέματα:	6	5,31%
Κατηγορία 4	Διερευνητικές ερωτήσεις	8	7,08%

Οι ερωτήσεις του σχολικού βιβλίου στο τέλος κάθε διδακτικής ενότητας

Το βιβλίο χωρίζεται σε 7 κεφάλαια και 44 διδακτικές ενότητες, συμπεριλαμβανομένου του επιλόγου. Σε αυτές αντιστοιχούν 113 ερωτήσεις, κατά μέσο όρο 3 (περίπου) ερωτήσεις σε κάθε διδακτική ενότητα.

Στο μεγαλύτερο μέρος (52: 46,02%) αυτών των ερωτήσεων μπορεί να δοθεί απάντηση από τους μαθητές / μαθήτριες με την άντληση πληροφοριών από το βασικό αφηγηματικό κείμενο, χωρίς να είναι αναγκαία η αναδρομή σε άλλες πηγές πληροφόρησης. Το ποσοστό μπορεί να εκτιμηθεί ως υψηλό, ενώ προσδίδει ένα κλειστό χαρακτήρα στον προτεινόμενο τρόπο εξέτασης των μαθητών, αφού κυριαρχεί ο εντοπισμός –στην καλύτερη περίπτωση η επιλογή– και η αναπαραγωγή πληροφοριών που ήδη περιέχονται στο σχολικό βιβλίο.

Ένα πολύ σημαντικό μερίδιο (47: 41,59%) κατέχουν οι ερωτήσεις στις οποίες μπορεί να δοθεί απάντηση με την άντληση πληροφοριών από το βασικό αφηγηματικό κείμενο σε συνδυασμό με την αξιοποίηση γραπτών και εικονιστικών παραθεμάτων. Οι διατυπώσεις που κυριαρχούν σε αυτού του τύπου τις ερωτήσεις είναι: «...Να συμβουλευτείτε και το σχετικό παράθεμα / τα σχετικά παραθέματα», «...Να εξηγήσετε, αφού συμβουλευτείτε και τα παραθέματα...», «...Αξιοποιήστε τα παραθέματα από τις σχετικές πηγές...». Με μία πρώτη ματιά πρόκειται για θετικό βήμα σε σύγκριση με το παρελθόν, για ένα στοιχείο που εμπίπτει στην οπτική της «νέας ιστορίας», εφόσον ωθεί στην αξιοποίηση γραπτών και εικονιστικών παραθεμάτων για την οικοδόμηση της ιστορικής γνώσης.

Το πρόβλημα είναι, όμως, ότι κατά συντριπτική πλειοψηφία οι ερωτήσεις αυτές κατευθύνουν τους μαθητές / μαθήτριες στην άντληση πληροφοριών από τα παραθέματα και όχι σε σχολιασμό, διερεύνηση ή αξιολόγηση των πηγών των πληροφοριών. Με άλλα λόγια, διατηρείται ο κλειστός χαρακτήρας της μαθητικής εργασίας και η «πηγή» αντιμετωπίζεται ως ένα δεύτερο αφηγηματικό κείμενο, που γεμίζει την σελίδα παράλληλα με το βασικό. Αυτό σημαίνει ότι οι «πηγές» αντιμετωπίζονται κατά κύριο λόγο ως τεκμήρια και αγνοείται – σχεδόν ολοκληρωτικά – η φύση τους (πρωτογενής ή δευτερογενής, γραπτή ή εικονιστική κλπ.). Κυριαρχεί η τεκμηριωτική (documentary) χρήση των πηγών και η αναζήτηση της «δηλωτικής» γνώσης, που επιβεβαιώνει και συμπληρώνει το βασικό αφηγηματικό κείμενο.

Ως παράδειγμα προς αποφυγή, όσον αφορά τον τρόπο «αξιοποίησης» των παραθεμάτων, μπορεί να αναφερθεί μία ερώτηση στην οποία δίνεται απάντηση με την άντληση πληροφοριών αποκλειστικά από το γραπτό παράθεμα με τίτλο «Τα κύρια όργανα του ΟΗΕ» (σ. 140). Η ερώτηση «ρωτά»: «Ποια είναι τα κύρια όργανα του ΟΗΕ;» (σ. 142). Στο σημείο αυτό, αλλά και σε οποιαδήποτε παρόμοια περίπτωση, προκύπτει ουσιαστικά μία οπισθοχώρηση σε πρακτικές που ωθούν τους μαθητές / μαθήτριες σε απλοϊκό αναμάσημα προεπιλεγμένων πληροφοριών. Τέτοιες πρακτικές, βέβαια, υπονομεύουν τον γενικό σκοπό διδασκαλίας του μαθήματος περί ανάπτυξης της ιστορικής σκέψης και συνείδησης, καθώς παραγνωρίζουν εντελώς τον διαμεσολαβημένο χαρακτήρα της ιστορικής γνώσης.

Ελάχιστες είναι συγκριτικά οι περιπτώσεις που η διατύπωση των ερωτήσεων θέτει μεθοδολογικά ζητήματα (ζητήματα «διαδικαστικής» γνώσης), ωθώντας τους μαθητές / μαθήτριες σε αναζήτηση και διερεύνηση επιπλέον υλικού, σε σχολιασμό των πηγών, στην αξιολόγηση των μέσων που μετέρχεται η «πηγή» για να μεταδώσει συγκεκριμένα μηνύματα.¹⁴ Σε σύνολο 113 ερωτήσεων εντοπίστηκαν μόλις 6 ερωτήσεις (ποσοστό 5,31%), οι οποίες θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ανοικτές σε διερεύνηση και επεξεργασία (worklike), σε αντί-

---

¹⁴ Μερικές από αυτές τις αξιοσημείωτες εξαιρέσεις είναι: 1) «Να συγκρίνετε τη θέση που παίρνουν απέναντι στην αποικιοκρατία ο Άγγλος Ρ. Κίπλιγκ και ο Αμερικανός Μ. Τουέν και να συζητήσετε την επιχειρηματολογία τους» (σ. 56). 2) «Σχολιάστε τον τρόπο με τον οποίο απεικονίζεται η Ευρώπη (“Mrs Trubble”: η κυρία μπελάς) στην αμερικανική γελοιογραφία. Μπορείτε να εξηγήσετε τους λόγους;» (σ. 110). 3) «Λέγεται ότι, όταν ένας αξιωματικός της Γκεστάπο που επισκέφτηκε το ατελιέ του Πικάσο κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου τον ρώτησε, δείχνοντάς του τον καμβά όπου είχε ζωγραφίσει την “Γκουέρνικα”, “Εσείς το κάνατε αυτό;”, ο καλλιτέχνης απάντησε: “Όχι, εσείς το κάνατε”. Να σχολιάσετε την απάντηση και να συζητήσετε τον συμβολισμό που έχει αποκτήσει το ζωγραφικό αυτό έργο για τα δεινά του πολέμου» (σ. 114).

θεση με τον σαφή τεκμηριωτικό (documentary) και «δηλωτικό» χαρακτήρα όλων των υπολοίπων (107: 94,69%), συμπεριλαμβανομένων και αυτών που χαρακτηρίστηκαν ως «διερευνητικές».¹⁵

Κατά συνέπεια, ο τρόπος αξιοποίησης των άφθονων και αξιόλογων παραθεμάτων του εν λόγω σχολικού βιβλίου, όπως εκφράζεται από τις ερωτήσεις που έχουν τεθεί στο τέλος κάθε διδακτικής ενότητας, δεν αντιστοιχεί –κατά κύριο λόγο– στην οπτική της «νέας ιστορίας». Για τον ίδιο λόγο δεν εξυπηρετείται ένας από τους βασικούς σκοπούς της διδασκαλίας του μαθήματος της Ιστορίας στο Λύκειο, ο εξής: «Να προσεγγίζουν κριτικά διάφορα είδη ιστορικών πηγών ανάλογα με το είδος τους και την εποχή στην οποία αναφέρονται» (ΥΠΕΠΘ-ΠΙ, 2009, σ. 260). Ούτε και είναι δυνατόν «[οι μαθητές και οι μαθήτριες] να εισαχθούν στη διαδικασία κατανόησης, ανάλυσης και αξιολόγησης των διαφορετικών οπτικών με τις οποίες προσεγγίζονται και ερμηνεύονται τα ιστορικά γεγονότα και φαινόμενα από τους ιστορικούς» (στο ίδιο), όταν στα παραθέματα επιφυλάσσεται, προπάντων, ένας ρόλος υποστηρικτικός, επιβεβαιωτικός ή συμπληρωματικός της βασικής αφήγησης.

Η γλώσσα του κειμένου μπορεί, σε ορισμένες περιπτώσεις, να χαρακτηριστεί ασαφής, μη κυριολεκτική και εξεζητημένη.¹⁶ Οι δύσχρηστες εκφράσεις δεν απουσιάζουν, π.χ. «πλησιόχωρα στρατόπεδα» (σ. 24), «νεήλυδες» (σ. 30), «επιπολάζουσα ληστεία» (σ. 34), όπως επίσης οι υπεκφυγές, οι εκφραστικές επαναλήψεις και οι αξιολογικοί επιθετικοί προσδιορισμοί που δεν τεκμηριώνονται: «ιδιότυπο καθεστώς των Παραδουνάβιων ηγεμονιών» (δεν εξηγείται ως προς τι ήταν ιδιότυπο), «ολέθριες συνέπειες» (που δεν κατονομάζονται) κλπ.

¹⁵ Ως παράδειγμα διερευνητικής ερώτησης, μεν, αλλά με σαφή «δηλωτικό» και «τεκμηριωτικό» χαρακτήρα, μπορεί να αναφερθεί η εξής (σ. 133): «Ο όρος “γενοκτονία” (genocide) χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1944 προκειμένου να περιγράψει την εξόντωση των Εβραίων από τους ναζί. Σήμερα ο όρος αυτός χρησιμοποιείται και για άλλα εγκλήματα στην ιστορία της ανθρωπότητας. Μπορείτε να αναφέρετε παραδείγματα;»

¹⁶ «Οι πραγματικότητες της νότιας Ελλάδας διευκόλυναν την ίδρυση ανεξάρτητου ομοιογενούς εθνικού κράτους των Ελλήνων. Οι πολιτικές και κοινωνικές πραγματικότητες της ίδιας περιοχής συνέβαλαν επίσης στη διαμόρφωση του πολιτεύματος που εν τέλει επικράτησε» (σ. 31).

Το ύφος του λόγου γενικά στερείται αμεσότητας, συχνά χρωματίζεται με μεταφορική –μη-κυριολεκτική– χρήση του λόγου και με «ρομαντικές» αποχρώσεις, άλλοτε γίνεται δραματικό, πομπώδες, με συναισθηματικές εξάρσεις και φορτίσεις.¹⁷

Τα μέσα της διδακτικής τεχνολογίας είναι φτωχά: μονοσήμαντες πηγές¹⁸ και εικόνες διακοσμητικού χαρακτήρα, ελάχιστοι δύσχρηστοι χάρτες, απύσες οι γραφικές παραστάσεις και οι στατιστικές, ελλιπέστατη βιβλιογραφία. Την απουσία διδακτικής μεθοδολογίας επιχειρούν να καλύψουν αναποτελεσματικά οι συνοδευτικές του αφηγηματικού κειμένου κατευθυνόμενες ερωτήσεις και οι ιδεολογικά επιλεγμένες πηγές. Η πληθώρα των εικόνων στο 7^ο κεφάλαιο, που αναφέρεται στον Πολιτισμό, έχει μάλλον διακοσμητικό χαρακτήρα.

Συμπεράσματα

Το νέο βιβλίο της Γ' Λυκείου είναι καθρέφτης των ισχυρών ιδεολογικών και θεσμικών αγκυλώσεων της σχολικής ιστοριογραφίας στην Ελλάδα, αλλά και των πιεστικών απαιτήσεων για συμπίεση με τις ευρωπαϊκές προδιαγραφές. Αυτό δείχνει τουλάχιστον το νέο κράμα ελληνοκεντρισμού και ευρωκεντρισμού που κατεργάζονται οι συγγραφείς. Η νέα αυτή σύνθεση κομίζει τελικά μια επιλεκτική ιστορική γνώση, μέσα από μια ελλειμματική ιστορική αφήγηση, άνευρη, απολιτική, τεχνηέντως συναινετική και πολιτικά προσδιορισμένη. Η πρωτοφανής πολύπτυχη ιδεολογική μονομέρεια του βιβλίου, οι συντηρητικές προσεγγίσεις, οι ατεκμηρίωτες πολιτικές εκτιμήσεις των συγγραφέων και η διαπραγμάτευση πολλών επίμαχων θεμάτων με όρους πολιτικής ορθότητας τελικά ακυρώνουν τα όποια ανανεωτικά στοιχεία

¹⁷ Τα ακόλουθα παραδείγματα έχουν αντληθεί από την διδακτική ενότητα «Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Ένα μήνυμα ελευθερίας για την Ευρώπη» (σ. 16-33): «[οι πρωταγωνιστές της Επανάστασης] έβαλαν φωτιά στις Ευρωπαϊκές κτήσεις του Σουλτάνου» (σ. 17), «το άνθος της ελληνικής νεολαίας» (σ. 21), «χάραζε η ελευθερία» (σ. 21), «περίσσεψε [...] ο ηρωισμός» (σ. 21), «περίσσεψε και η αφροσύνη» (σ. 21), «αιχμάλωτου έθνους» (σ. 23), «μαρτυρική χώρα», «πρωτοφανούς αγριότητας» (σ. 27), «ανηλεής σφαγή» (σ. 27), «διάρκεια της αιχμαλωσίας του έθνους» (σ. 30) κλπ. Σε τέτοιες φράσεις τέμνεται, δηλαδή συγχέεται, ο ιστορικός με τον πανηγυρικό λόγο, όπως δεν θα έπρεπε να συμβαίνει σε ένα σύγχρονο σχολικό εγχειρίδιο.

¹⁸ Πολλές γραπτές πηγές προέρχονται από άλλα βιβλία των ίδιων συγγραφέων του σχολικού βιβλίου, δηλαδή των Κολιόπουλου – Σβολόπουλου κ.ά. Μετρήσαμε 12 τέτοιες περιπτώσεις: βλ. (έκδοση 2009) σ. 12, 21, 35, 58, 82, 88, 100, 103 (δς), 119-120, 123, 145. Ένα ακόμη δείγμα μονομέρειας αποτελεί η παράθεση 3 πηγών –σε σύνολο 4– του ίδιου συγγραφέα, από το ίδιο βιβλίο (Κολιόπουλου, Ι. 1995. *Ληλασία Φρονημάτων, τ. Β'. Το Μακεδονικό Ζήτημα στην περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου 1945-1949 στη Δυτική Μακεδονία*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας), στο υποστηρικτικό υλικό της διδακτικής ενότητας «Η έναρξη του Ψυχρού Πολέμου. Οι επιπτώσεις στην Ελλάδα και ο Εμφύλιος Πόλεμος» (σ. 151-156 στο βιβλίο του εκπαιδευτικού).

υπάρχουν στο βιβλίο, τα οποία παραμένουν σε επιφανειακό επίπεδο (π.χ. το γυναικείο κίνημα, σ. 86).

Ως προς το περιεχόμενο, το νέο βιβλίο ιστορίας ακολουθεί σε γενικές γραμμές την παραδοσιακή πεπατημένη: έμφαση στη διπλωματία, την πολιτική και τα στρατιωτικά γεγονότα. Η ιστορική αφήγηση είναι συνοπτική, ελλιπτική, οργανωμένη και πάλι χρονολογικά και γεγονοτολογικά και εντέλει εθνοκεντρικά. Σε πολλά ζητήματα διατηρείται η θετικιστική αντίληψη του 19^{ου} αιώνα για την υπερβατική θεώρηση του έθνους και την αδιάσπαστη συνέχεια του Ελληνισμού. Το αποτέλεσμα αυτό της συγγραφής προδιαγράφεται από τη δεσμευτικότητα του Αναλυτικού Προγράμματος. Ωστόσο, οι συγγραφείς επέλεξαν μια «αποδυναμωμένη», ουδέτερη –και από αυτή την άποψη ορθολογιστική– αφήγηση, με ελλιπτικές αναφορές στα τραγικά γεγονότα κατά τις διάφορες φάσεις της ελληνικής ιστορικής πορείας (Μικρασιατική καταστροφή, Εμφύλιος, Κυπριακό).

Ως προς τον τρόπο ερμηνευτικής προσέγγισης των ιστορικών γεγονότων, το νέο βιβλίο προβάλλει μια εξιδανικευμένη εικόνα του παρελθόντος που υπακούει σε όρους πολιτικής ορθότητας και ενδεχομένως σε πολιτικές σκοπιμότητες του παρόντος. Η άποψη της άλλης πλευράς τις περισσότερες φορές αποσιωπάται. Στη διαπραγμάτευση δεν αναδεικνύεται η έννοια της κοινωνικής ευθύνης για τα δεινά που επέφεραν στους ανθρώπους οι διάφοροι πόλεμοι. Με γνώμονα την πολιτική της μη βίας και το πνεύμα της «συναινετικής θεώρησης» προβάλλονται σταθερά οι θέσεις του Υπουργείου Εξωτερικών σε όλα τα επίμαχα ζητήματα (“comme il faut”). Οι συγγραφείς χειρίζονται ορθολογικά τη Μικρασιατική καταστροφή, τον Εμφύλιο και το Κυπριακό, με αποτέλεσμα να οδηγούνται σε μια ιδεολογικοποιημένη ανάγνωση της ιστορίας.

Όσον αφορά στη διδακτική μεθοδολογία, στο νέο βιβλίο απουσιάζουν οι καινοτομικές αλλαγές. Δεν φαίνεται καμιά πρόθεση εισαγωγής της εργαστηριακής μεθόδου μάθησης, παρά την παρουσία αρκετών πηγών και ευάριθμων εικόνων, που λειτουργούν κυρίως επιβεβαιωτικά-συμπληρωματικά. Αυτό δικαιολογείται ως ένα βαθμό από την απουσία ειδικού της Διδακτικής από τη συντακτική ομάδα, η οποία δεν φαίνεται να λαμβάνει υπόψη το νέο μοντέλο μάθησης που στοχεύει πρωτίστως στη διαμόρφωση ιστορικών δεξιοτήτων και στην πολυπρισματική προσέγγιση των ιστορικών γεγονότων με βάση ποικίλες και αντιπαρατιθέ-

μενες πηγές. Έτσι, ούτε η πολυπρισματική μάθηση που είναι ο κύριος σκοπός της ιστορικής διδασκαλίας ούτε η ανάπτυξη των δεξιοτήτων των μαθητών μέσα από μια εργαστηριακή διδασκαλία επιτυγχάνεται. Κρίνοντας από τη δομή του νέου βιβλίου δεν φαίνεται εφικτό να εφαρμοστούν ουσιαστικά οι νέες πρακτικές μάθησης της ιστορίας. Οι προτεινόμενες ασκήσεις και εικόνες του βιβλίου υπάρχουν τυπικά / φορμαλιστικά και αν χρησιμοποιούνται κάποιες από αυτές στη διδασκαλία, χρησιμοποιούνται μηχανιστικά.

Βιβλιογραφία:

- Burke, P. (1991). Overture. *The New History, its Past and its Future*. In Burke, Peter (editor) *New Perspectives on Historical Writing*. Cambridge: Polity Press.
- Burke, P. (2003). *Αυτοψία. Οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*, μτφρ. Α. Ανδρέου. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Husbands, C. – Kitson, A. – Pendry, A. (2003). *Understanding History Teaching. Teaching and Learning about the Past in Secondary Schools*. Maidenhead / Philadelphia: Open University Press.
- Kokkinos, G. – Gatsotis, P. (2008). The Deviation from the Norm: Greek History School Textbooks Withdrawn from Use in the Classroom since the 1980s. *Internationale Schulbuchforschung* Vol. 30 (2008), Heft / Issue 1, 535-546.
- Koulouri, C. (editor) (2002). *Clio in the Balkans. The Politics of History Education*. Thessaloniki: Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe.
- La Capra, D. (1996). Επανεξέταση της διανοητικής ιστορίας και της ανάγνωσης των κειμένων, μτφρ. Έλσα Κοντογιώργη. Στο *Διανοητική ιστορία: όψεις μιας σύγχρονης συζήτησης. Κείμενα των Roger Chartier, Dominick LaCapra, Hayden White*. Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, 67-131.
- Nakou, I. and Apostolidou, E. (2010). Debates in Greece: Textbooks as the spinal cord of history education and the passionate maintenance of a traditional historical culture. In Nakou, Irene & Barca, Isabel (eds.) *Contemporary public debates over history education. A volume in international review of history education*. Charlotte, North Carolina: Information Age Publishing, Inc., 115-131.
- Repoussi, M. (2007). Politics questions History Education. Debates on Greek History Textbooks. *International Society for History Didactics / Gesellschaft für Geschichtsdidaktik / Société Générale pour la Didactique de l'histoire, Yearbook / Jahrbuch / Annales 2006-2007*, 99-110.

- Repoussi, M. (2009) "History Textbooks Controversies in Greece, 1985-2008. Considerations on the text and the context", in: *Canadian Diversity / Diversité canadienne*, vol. 7, no 1 (hiver 2009), p. 25-30
- Ανδρέου, Α. (επιμέλεια) (2008) *Η διδακτική της Ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια*. Αθήνα: Μεταίχμιο
- Βούρη, Σ. (1997), Τα Σλάβικα Εγχειρίδια Ιστορίας της Βαλκανικής 1991-1993. Τα Έθνη σε Πόλεμο, Αθήνα: Gutenberg.
- Βούρη, Σ. (2003). *Η διδασκαλία της ιστορίας στην ελληνική μειονότητα της Αλβανίας από το 1991 και εξής: Ιδεολογία και Πολιτική*. Ανακοίνωση σε διεθνές συνέδριο: Ιστορία της Νεοελληνικής Διασποράς. Έρευνα και Διδασκαλία. Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 4-6 Ιουλίου 2003. (Πρακτικά σε CD).
- Κιτρομηλίδης, Π. (2009). *Ρήγας Βελεστινλής: Ο οραματιστής της «Ελληνικής Δημοκρατίας»* (1^η έκδοση), επιμέλεια σειράς Βασίλης Παναγιωτόπουλος. Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη.
- Κιτρομηλίδης, Π. (2003). *Ρήγας Βελεστινλής: Θεωρία και πράξη* (2^η έκδοση), επιμέλεια Χρήστος Α. Δάρρας. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Κιτρομηλίδης, Π. (επιμέλεια) (2003). *Ρήγα Βελεστινλή: Άπαντα τα σωζόμενα*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Κόκκινος, Γ. – Μαυροσκούφης, Δ. – Γατσωτής, Π. – Λεμονίδου, Έ. (2010). *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της Ιστορίας*. Αθήνα: Νοόγραμμα.
- Κόκκινος, Γ. (2006). *Διδακτικές προσεγγίσεις στο μάθημα της Ιστορίας. Για μια νέα μεθοδολογία στην υπηρεσία της κριτικής ιστορικής σκέψης* (3^η έκδοση). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Κόκκινος, Γ. (συντονιστής και υπεύθυνος συγγραφικής ομάδας) – Αλεξάκη, Ε. – Βατούγιου, Σ. – Γατσωτής, Π. – Κάββουρα, Θ. – Κοντογιώργη, Έ. – Κώστογλου, Α.Ο. – Μαρκέτος, Σ. – Παπαθεοδώρου, Γ. – Προύσαλη, Ε. – Ράπτης, Κ. – Συριάτου, Α. (2002). *Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου – γ' Ενιαίου Λυκείου Γενικής Παιδείας*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
- Κωνσταντακοπούλου, Α. (2000). Βαλκανική ιστοριογραφία χτες – σήμερα. Στο *Συλλογικός τόμος, Τα Βαλκάνια χτες-σήμερα (Πρακτικά διημέρου 21 και 22 Φεβρουαρίου 2000)*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.

- Μπονίδης, Κ. (2004). *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας. Διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Παληκίδης, Α. (2009). *Ο ρόλος της εικόνας στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1950-2002). Διδακτική, ιδεολογική και αισθητική λειτουργία των εικόνων*. Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη.
- Ρεπούση, Μ. – Ανδρεάδου, Χ. – Πουταχίδης, Α. – Τσιβάς, Α. (2006). *Ιστορία ΣΤ' Δημοτικού – Στα νεότερα και σύγχρονα χρόνια*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
- Ρεπούση, Μ. – Ανδρεάδου, Χ. – Πουταχίδης, Α. – Τσιβάς, Α. (2008). *Στα νεότερα και σύγχρονα χρόνια. Ιστορία για την ΣΤ' Δημοτικού, β' έκδοση*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Ρεπούση, Μ. (2004). *Μαθήματα ιστορίας. Από την ιστορία στην ιστορική εκπαίδευση*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Σκουλάτος, Β. – Δημακόπουλος, Ν. – Κόνδης, Σ. (2003). *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη, τεύχος Β': Γ' Ενιαίου Λυκείου*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β. [1^η έκδοση το 1981-1982. Στην ηλεκτρονική βιβλιοθήκη του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου / Ο.Ρ.Α.Σ. / αναφέρεται η 4^η έκδοση, του 1985].
- Σκούρος, Τ. (1991). *Η Νέα Ιστορία: η σύγχρονη αντίληψη για τη διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση των πηγών*. Λεμεσός: χωρίς εκδότη.
- Υπ.Ε.Π.Θ. – Π.Ι. (2009). *Οδηγίες για τη διδασκαλία των φιλολογικών μαθημάτων στο Γενικό Λύκειο (σχολικό έτος 2009-2010)*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Στοιχεία επικοινωνίας:

Σοφία Βούρη

Πανεπιστημιούπολη Δουρούτης

451 10 Ιωάννινα

τηλ.2651005689

e-mail:svouri@cc.uoi.gr